

УДК 347.440

Ткаченко І.М.

НІКЧЕМНИЙ ТА ОСПОРЮВАНИЙ ПРАВОЧИН: ПРАВОВА РІЗНИЦЯ МІЖ ПОНЯТТЯМИ

У статті розглядаються правові поняття нікчемний та оспорюваний правочин, пропонується таблиця розбіжностей даних понять, а також виявляються особливості правозастосування норм Цивільного кодексу України щодо аналізованих понять.

Ключові слова: правочин, недійсний правочин, нікчемний правочин, оспорюваний правочин, правове поняття, Цивільний кодекс України.

У більшості випадків основною метою укладення правочину є встановлення, зміна або припинення прав та обов'язків заінтересованих осіб. Але, щоб укладення правочину досягло своєї мети та породжувало необхідні правові наслідки, правочин повинен відповідати вимогам, встановленим законодавством. Невідповідність правочину вимогам законодавства може спричинити його недійсність. Так, Цивільний кодекс УРСР 1963 р. не містив переліку умов, яким повинен відповідати правочин.

Уперше новий Цивільний кодекс України (далі – ЦК) у ст. 203 встановив загальні вимоги, додержання яких є обов'язковим для чинності правочину. Зокрема те, що зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [1, ст. 356].

Інститут правочину, окрім норм про його чинність, містить положення про недійсність правочинів, правова природа яких викликає науковий та практичний інтерес у силу того, що відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК вони не створюють юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Оскільки суб'єкти недійсних правочинів не досягають бажаних для них результатів унаслідок застосування до правовідносин, що виникли між ними, заходів державного спонукання, що юридично анулює це правовідношення, то дії, які підпадають під склад недійсності правочину, є неправомірними. Більшість неправомірних дій містять ознаки правопорушень і завдають шкоду стабільності як цивільному обігу в цілому, так і правам й законним інтересам його учасників.

Недійсність правочину – один з найважливіших інститутів цивільного права для юристів-учених та особливо для юристів-практиків. Прийняття нового ЦК збагатило цей інститут новими підходами та правовими конструкціями. До однієї з найцікавіших новел слід віднести поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорюванні правочини. Критерієм такого поділу служить порядок визначення їх недійсності: апріорі або в судовому порядку [2, с. 47]. Оскільки правові наслідки недійсності нікчемних та оспорюваних правочинів тотожні за винятком деяких виключень, то іноді виникає питання: до

якого з видів недійсності належить правочин. Щоб запобігти плутанині між цими правовими поняттями, необхідно розглянути їх окремо та визначити їх відмінності.

Проблематикою щодо визначення понять нікчемний та оспорюваний правочини, а також критеріями розрізнення цих понять, займалися такі вчені-цивілісти та практики з юриспруденції, як: І. Бірюков, О. Воїнов, Е. Городницький, А. Єщенко, В. Кучер, Ю. Найдеров, О. Підпригора, Є. Харитонов, М. Черленяк та ін.

Актуальність даного питання полягає в тому, що в практиці застосування норм § 2 глави 16 ЦК виникає ціла низка питань стосовно правової різниці між поняттями нікчемний та оспорюваний правочин. З урахуванням того, що відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК одним із способів захисту цивільних прав та інтересів є визнання правочину недійсним вкрай важливим стає розрізнення двох понять нікчемний та оспорюваний правочин, бо кожен з видів недійсності правочинів передбачає різні шляхи захисту цивільних прав та інтересів. Тому, правильне визначення виду недійсного правочину сприятиме вірному застосуванню норм ЦК, а відповідно, і швидкому відновленню порушеного права.

Як вже зазначалося, новий ЦК України 2003 р. класифікує недійсні правочини на нікчемні та оспорювані. Поняття нікчемний правочин та оспорюваний правочин за юридичною природою є різними правовими явищами, тому розглянемо їх окремо.

Згідно з чинним ЦК України поняття нікчемний правочин визначається так: „недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається” [1, ст. 356].

Нікчемний правочин з самого початку не породжує передбачених законом правових наслідків незалежно від пред’явлення позову про визнання його недійсним, тому що він є недійсним у силу самого факту його вчинення. Цей вид правочину вважається недійсним незалежно від визнання його таким та від бажання сторін, у зв’язку з чим його інакше називають абсолютно недійсним [3, с. 4]. Він не підлягає виконанню, тому сторони мають потенційне право відмовитися від виконання зобов’язань без рішення суду. Оскільки недійсність нікчемних правочинів визначена безпосередньо в законі, вони вважаються недійсними з моменту їх укладення незалежно від пред’явлення позову та рішення суду (іноді такі правочини називають „мертвонародженими” [4, с. 213]). Отже, однією з головних особливостей нікчемного правочину є відсутність необхідності визнання такого правочину недійсним у судовому порядку.

До нікчемних правочинів ЦК відносить правочини: з дефектом форми ст. 218 ЦК (тобто недотримання вимог ч. 4 ст. 203 ЦК про вчинення певного виду правочину у формі, встановленій законом); вчинені з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину ст. 219-220 ЦК; вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності ст. 221 ЦК; вчинені без дозволу органу опіки та піклування ст. 224 ЦК; вчинені недієздатною фізичною особою ст. 226 ЦК; вчинені з порушенням публічного порядку ст. 228 ЦК.

Щодо останнього виду нікчемного правочину, то слід зазначити, що у деяких випадках ЦК прямо встановлює нікчемність правочину, якщо вона суперечить публічному порядку, законодавству або моральним засадам суспільства. Однак поняття публічний порядок та моральні засади суспільства відносяться до оціночних понять і потребують у кожному конкретному випадку індивідуальної оцінки фахівців права. Тому, на нашу думку, вирішення питання про суперечність правочину публічному по-

рядку, законодавству або моральним засадам суспільства, слід відносити до юрисдикції суду й розглядати такий правочин як оспорюваний.

Наведений вище перелік нікчемних правочинів не є вичерпним, тому що ЦК та деякі інші закони передбачають також інші підстави нікчемності правочину, які не підпадають під перелічені категорії.

Відповідно до ст. 216 ЦК нікчемний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Так, у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути іншій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема, якщо одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість отриманого, за цінами, що існують на момент відшкодування. Причому, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину контрагенту або третій особі завдані збитки або моральна шкода, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Такі правові наслідки застосовуються, якщо законом не встановлені інші особливі умови їх вживання або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів. Слід зазначити, що встановлені законом правові наслідки недійсності нікчемного правочину не можуть змінюватися за домовленістю сторін.

Якщо раніше для застосування наслідків недійсності було необхідно визнати правочин недійсним у судовому порядку, то тепер, з прийняттям нового ЦК України, слід лише пред'явити в суді вимоги про примусове вживання наслідків нікчемного правочину. Причому, згідно з ч. 5 ст. 216 ЦК така вимога може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою. Суд може з власної ініціативи застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину. Дана норма з одного боку сприятиме захисту інтересів держави від дій несумлінних осіб, що суперечать чинному законодавству, а з іншого – відкриває досить широкі можливості для зловживань зі сторони заінтересованих осіб, які матимуть змогу заважати виконанню правочинів які не є нікчемними.

До вимог про застосування наслідків нікчемного правочину застосовується позовна давність у десять років. Перебіг позовної давності за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину починається від дня, коли розпочалося його виконання.

Проте у випадках, встановлених ЦК, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним. Це положення стосується лише нікчемних правочинів з дефектом форми (недотримання простої письмової форми, що вимагається законом (ч. 2 ст. 218); недотримання вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину (ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220) та правочинів без необхідного схвалення (ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226).

Відповідно до ч. 3 ст. 215 ЦК іншим видом недійсності правочинів є оспорюваний правочин: „якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недейсним (оспорюваний правочин)” [1, ст. 356].

На відміну від нікчемного, оспорюваний правочин на момент вчинення породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому припускається дійсним. Водночас порушення умов дійсності правочинів в момент вчинення надає можливість одній зі сторін або заінтересованій особі звернутися до суду з позовом про визнання такого правочину недейсним. Оспорюваний правочин визнається недейсним лише в судовому по-

рядку. У зв'язку з цим у науці цивільного права такі правочини інакше називають відносно дійсними [3, с. 53].

Таким чином, оспорюваний правочин – це правочин, який на момент вчинення породжує притаманні дійсному правочину правові наслідки, але ці наслідки носять нестійкий характер, отже на вимогу заінтересованих осіб такий правочин може бути визнаний судом недійсним на підставах, встановлених законом.

До оспорюваних правочинів ЦК відносить правочини вчинені: неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності ст. 222 ЦК; фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності ст. 223 ЦК; дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними ст. 225 ЦК; юридичною особою, без відповідного дозволу (ліцензії) ст. 227 ЦК; під впливом помилки ст. 229 ЦК; під впливом обману 230 ЦК; під впливом насильства ст. 231 ЦК; у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною ст. 232 ЦК; під впливом тяжкої обставини ст. 233 ЦК.

Щодо строків позовної давності, то вони суттєво відрізняються від строків, передбачених для нікчемних правочинів. Так, до вимог про визнання правочину недійсним та про застосування правових наслідків недійсності правочинів встановлена загальна позовна давність у три роки. За винятком окремих видів оспорюваних правочинів – вчинених під впливом насильства або обману. До вимог про визнання недійсними таких правочинів застосовується позовна давність у п'ять років. Перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства. Для інших видів оспорюваних правочинів діє загальне правило: перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (ч. 1 ст. 261 ЦК).

Оскільки нікчемні та оспорювані правочини є різновидами недійсних правочинів, слід зазначити, що недійсним може бути визнаний лише укладений правочин, тобто такий, щодо якого сторонами в потрібній формі досягнуто згоди з усіх істотних умов. Якщо у процесі вирішення спору буде встановлено, що правочин між сторонами фактично не був вчинений, то суд припиняє провадження у справі. Чинне законодавство не виключає права позивача об'єднати в одній позовній заяві вимоги про визнання правочину недійсним з вимогою повернути одержане за цим правочином у натурі або про відшкодування у грошах.

Зустрічаються випадки, коли не весь правочин, а лише його частина може бути визнана недійсною. При недійсності істотних умов правочину (наприклад, предмету, ціни та інших – для кожного правочину вони різні), він повністю втрачає силу. Якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини, недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому (ст. 217 ЦК).

Отже, на підставі викладеного пропонуємо порівняльну таблицю двох правових понять:

Таблиця Правова різниця між поняттями нікчемний та оспорюваний правочин

НІКЧЕМНИЙ ПРАВОЧИН	ОСПОРЮВАНИЙ ПРАВОЧИН
Недійсність прямо встановлена законом.	Недійсність законом прямо не встановлена, але при вчиненні правочину мали місце деякі його порушення або невідповідності.
Визнання недійсним судом не вимагається.	Визнається недійсним тільки в судовому порядку.
Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою.	Вимоги про визнання правочину недійсним і про застосування наслідків недійсності правочинів можуть бути пред'явлені однією зі сторін або іншою заінтересованою особою.
Недійсний з моменту його вчинення.	Вважається дійсним до тих пір, поки його недейсність не буде встановлена судом, тоді він визнається недійсний з моменту його вчинення.
Не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недейсністю.	Якщо не оспорується, то є дійсним і створює відповідні юридичні наслідки.
Позов про застосування наслідків недійсності правочину пред'являється самостійно.	Позов про застосування наслідків недійсності правочину пред'являється тільки за наявності попереднього судового рішення про визнання правочину недійсним або ж одночасно.
Суд може з власної ініціативи застосувати наслідки недейсності правочину.	Суд не може з власної ініціативи застосувати наслідки недейсності правочину
До вимог про застосування наслідків недейсності правочину встановлений 10-річний строк позовної давності.	До вимог про визнання правочину недійсним і про застосування правових наслідків недейсності правочинів встановлена позовна давність у 3 роки. За винятком вимог про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом насильства або обману. До таких правочинів застосовується позовна давність у 5 років.
Перебіг позовної давності за вимогами про застосування наслідків недейсності правочину починається від дня, коли почалося його виконання.	Перебіг позовної давності за вимогами про визнання правочину недійсним і про застосування наслідків недейсності правочину починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Виняток: перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства.

Як бачимо, таблиця наочно ілюструє, що нікчемний та оспорюваний правочин це різні правові поняття. Вони мають достатньо відмінностей, знання яких дозволяє швидко та правильно визначити вид недійсного правочину та, у зв'язку з цим, підготувати правову стратегію захисту й відновлення порушеного права в суді.

Отже, вкрай важливим є розрізнення двох понять нікчемний та оспорюваний правочин, бо кожен з видів недійсності правочинів передбачає різні шляхи захисту цивільних прав та інтересів, залежно від виду недійсного правочину застосовуються різні строки позовної давності, а залежно від підстав визнання правочину недійсним настають різні правові наслідки.

Проаналізувавши норми ЦК зауважимо, що законодавець зробив декілька прогресивних кроків уперед, закріпивши у ЦК поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані, визначивши їх поняття. Однак при цьому не достатньо чітко розмежує поняття нікчемного та оспорюваного правочину. Тому, на даний момент, є гостра потреба в появі судових рекомендацій та роз'яснень норм нового ЦК України у вигляді Постанови Пленуму Верховного Суду України „Про судову практику в справах про визнання правочинів недійсними” або роз'яснень Вищого господарського суду України „Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними”. Ці правові акти сприятимуть однозначному тлумаченню та застосуванню норм ЦК, що в свою чергу стабілізує цивільно-правові відносини.

Список використаних джерел та література:

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
2. Голодницький Е. Про види та наслідки нікчемного правочину // Юридичний журнал. – 2004. – № 11 (29). – С. 47.
3. Цивільне право України: Навчальний посібник / За заг. ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К., 2004. – 224 с.
4. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К., 2003. – 776 с.

Ткаченко И.Н. Ничтожная и оспоримая сделки: правовая разница между понятиями.

В статье рассматриваются правовые понятия ничтожная и оспоримая сделка, предлагается таблица различий данных понятий, а также выявляются особенности правоприменения норм Гражданского кодекса Украины в отношении анализируемых понятий.

Ключевые слова: сделка, недействительная сделка, ничтожная сделка, оспоримая сделка, правовое понятие, Гражданский кодекс Украины.

Tkachenko I.N. Insignificant and questionable transactions: legal difference between concepts.

This article describes the legal concepts which are examined as “insignificant and questionable transaction”; the table of distinctions of these concepts and also the features of law applicable norms of the Civil code of Ukraine are offered.

Key words: transaction, invalid transaction, insignificant transaction, questionable transaction, legal concept, Civil code of Ukraine.

Надійшла до редакції 02.07.2008 р.